

ГУБЕРНСКІЯ СПІСЫ ДВАРАНСКІХ РОДАЎ ЯК КРЫНІЦА ДАСЛЕДАВАННЯ ГРАДАЦЫІ ПАТОМНАГА ДВАРАНСТВА БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА ХІХ – ПАЧАТАК ХХ ст.)

Жытко А.П.
прафесар

г. Мінск, БДПУ,

Пытанне аб паходжанні і крыніцах папаўнення дваранскага саслоўя ў Беларусі выклікае значны навуковы інтарэс.

Расійскае заканадаўства вызначала, што “дваранская назва... выцякае ад якасці і дабрадзеянасці мужоў, якія начальствавалі ў старажытнасці, вылучыліся заслугамі... і набылі нашчадкам сваім назвы высакародных. Высакароднымі разумеюцца ўсе тыя, якія альбо ад продкаў высакародных народжаны, альбо манархамі гэтай добрай якасці нададзены” [1, с. 15]. Як бачым, дваранская годнасць, з аднаго боку, ёсць спадчынная якасць нашчадкаў старажытных служылых родаў, а з другога — яна можа быць і нададзена манархам. Такім чынам, юрыдычны сэнс гэтага заканадаўчага артыкула сведчыць аб тым, што ў склад вышэйшага саслоўя маглі трапіць і выхадцы з іншых саслоўяў. Да таго ж, наданне тытула дваранства непасрэдна вярхоўнай уладай не было адзіным шляхам уваходжання ў “высакародную” сацыяльную групу. Заканадаўствам прадугледжваліся наступныя шляхі атрымання недваранамі дваранскіх правоў: 1) ласка манарха; 2) дасягненне адпаведнага чыну на вайскавой ці грамадзянскай службе; 3) узнагароджанне ордэнам.

Неабвержанымі доказамі дваранскага стану прызнаваліся:

- 1) даравальныя граматы на дваранства ці на тытулы князей, графаў альбо баронаў;
- 2) дваранскія радаслоўныя кнігі і спісы дэпартаменту герольдыі;
- 3) даравальныя ад гасудароў гербы;
- 4) патэнты на чыны, якія даюць дваранскую годнасць;
- 5) доказы ўзнагароджвання ордэнам;
- 6) доказы праз даравальныя і пахвальныя граматы;
- 7) указы на дараванне зямель і вёсак...;
- 8) указы ці граматы на дараванне зямлі і вотчыны, нават калі яны і выбылі з роду [2, л. 559].

Паводле расійскага заканадаўства на тэрыторыі Беларусі патомнае дваранства атрымалі не толькі ўладальнікі маёнткаў і прыгонных у былой Рэчы Паспалітай, але і тыя, хто служыў у Каралеўстве Польскім і ВКЛ. Гэтыя служачыя падзяляліся на тры групы: 1) дзяржаўных служачых (ад ваяводы да каморнікаў у ВКЛ — усяго 36 пасад); 2) прыдворных чыноў (ад вялікага падкаморыя да шамбяляна — 12 пасад); 3) земскіх служачых — 80 пасад [2, л. 28 -29].

У залежнасці ад паходжання і заслуг усё дваранства яшчэ з часоў Пятра I падзялялася на два асноўныя падраздзелы: патомнае і асабовае.

Акрамя гэтага, у Беларусі былі і свае асаблівасці. Па расійскаму заканадаўству вышэйшае саслоўе тут дзялілася на ўласна патомнае і асабовае дваранства і быўшую “польскую” шляхту.

Патомнае дваранства, якое перадавалася ў спадчыну з пакалення ў пакаленне, з’яўлялася той часткай вышэйшага саслоўя, на якую ў поўнай ступені распаўсюджваліся прывілеі, што і выдзяляла яго ў асобную сацыяльную групу. Шмат якія прывілеі захаваліся за ім і пасля скасавання прыгону.

Патомнае дваранства само па сабе не з’яўлялася аднародным. У залежнасці ад шляхоў набыцця дваранскай годнасці яно падзялялася на шэсць разрадаў: 1) дваранства нададзенае ці сапраўднае; 2) дваранства вайсковае; 3) дваранства, атрыманае ў выніку выслугі пэўнага чыну на грамадзянскай службе ці ўзнагароджання ордэнам; 4) замежныя дваранскія роды; 5) тытулованае дваранства; 6) старажытныя шляхетныя роды [1, с. 17]. Такая градацыя была зроблена яшчэ пры Кацярыне II, відаць, пад уплывам прадстаўнікоў знатных родаў, каб аддзяліць апошнія тры разрады ад першых.

Другі і трэці разрады складалі роды, якія атрымалі дваранства дзякуючы якім-небудзь заслугам. Большую частку першага разрады, відаць, складалі патомкі знаці захопленых Расіяй тэрыторый. Магчыма, гэта былі збяднеўшыя, маламаёмныя роды. Усе яны павінны былі прадставіць дакументальныя доказы прыналежнасці да вышэйшага нацыянальнага саслоўя, якія разглядаліся губернскімі дэпутацкімі сходамі, Дзяржаўным саветам, Камітэтам міністраў ці Сенатам. На аснове іх заключэнняў цар зацвярджаў альбо не зацвярджаў такія роды ў дваранстве. Адсюль і пайшоў тэрмін “сапраўднае” дваранства. У прыватнасці, такая працэдура датычылася шляхты Беларусі. Гэтую думку пацвярджае і аналіз алфавітных спісаў дваранскіх родаў Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губерняў, якія былі занесены ў дваранскія радаслоўныя кнігі.

Сярод 1371 дваранскага роду Магілёўскай губерні ў 1909 г. налічваліся 273 фаміліі (19,9%) нададзенага ці сапраўднага дваранства, 170 фамілій (12,4%) набылі дваранскую годнасць на вайскавай службе, 270 (19,7%) атрымалі дваранства за заслугі на грамадзянскай службе ці праз узнагароджанне ордэнам, 3 (0,2%) (Грабуа, Пішчэвіч, Францэссон) — замежныя роды, 13 (1,0%) — тытулаванае дваранства [3], 691 (46,8%) — старажытныя роды [4, с. 1-162].

У Мінскай губерні адпаведна шасці разрадам родаў, якія былі ўключаны ў губернскую радаслоўную кнігу да 1903 г., яны размеркаваліся наступным чынам: 1) 1005 фамілій (49,2%); 2) 97 (4,7%); 3) 162 (7,9%); 4) адсутнічаюць; 5) 5 (0,2%) — князі Друцкія-Любецкія, князі Радзівілы, графы Гуттэн-Чапскія, графы Развадоўскія, графы Тышкевічы; 6) 777 фамілій (38,0%). Усяго намі налічана 2046 фамілій. Па спісу значыцца 2023 роды і ў дадатак да іх 15 татарскіх фамілій, якія былі запісаны асобна [5, с. 1-161]. Справа ў тым, што некаторыя роды адначасова ўнесены ў розныя разрады. Напрыклад, да першага, трэцяга і шостага. Былі і іншыя камбінацыі.

У Гродзенскай губерні на 1900 г. дваранскія роды размяркаваліся наступным чынам: 1 разрад - 364 фаміліі (38,1%); 2 - 73 (7,6%); 3 - 124 (13,0%); 4 - 3 (0,3%) — роды Бер, Вірыон, О'Брыен-дэ-Ляссі; 5 - 5 (0,5%) — князі Друцкія-Любецкія, князі Массальскія, князі Святаполк-Чацвярцінскія, графы Грабоўскія, графы Кассакоўскія; 6 разрад — 387 (40,5%) фамілій. Усяго 956 родаў. Акрамя гэтага, 26 фамілій аказаліся за межамі разрадаў [6].

Як бачым, значную частку вышэйшага саслоўя Беларусі складалі дваране першага разраду (Магілёўская губерня — 273 (19,9%), Гродзенская — 364 (38,1%), Мінская — 1005 (49,2%). У той жа час у 9 вялікарускіх губернях (Уладзімірская, Калужская, Кастрямская, Ніжагародская, Наўгародская, Пензенская, Разанская, Смаленская, Сібірская) на пачатку ХХ ст. дваран сапраўдных было толькі 755 фамілій (5,6%) [7, с. 32-33]. Высокая доля сапраўдных дваран Беларусі — сведчанне таго, што гэта былі ў асноўным збяднелыя шляхецкія роды, якія пацвердзілі сваё дваранскае паходжанне. Акрамя гэтага, калі параўнаць спіс землеўласнікаў Мінскай губерні і спіс дваранскіх родаў першага разраду, то, за рэдкім выключэннем, сапраўдныя дваране былі сярэднімі ці дробнымі землеўласнікамі. У сувязі з гэтым яшчэ адзін факт. 796 фамілій (79,2%) былі занесены ў першы разрад радаслоўнай кнігі Мінскай губерні ў час паміж падзеламі Рэчы Паспалітай і скасаваннем прыгону. У 60-я гады — 130 (12,9%) фамілій, 70-я — 49 (4,9%), 80-я — 10 (1,0%), 90-я — 20 (2,0%) фамілій [5, с. 1-162]. Справа ў тым, што пасля падаўлення паўстання 1863 – 1864 гг. была значна ўскладнена працэдура доказу прыналежнасці да шляхты ў часы Рэчы Паспалітай.

У той жа час было няшмат дваран, якія атрымалі дваранскую годнасць за службу ці ўзнагароджаных ордэнам. Так, калі ў названых вышэй рускіх губернях дваране другога і трэцяга разрадаў складалі 63% [7, с. 32-33], то ў Магілёўскай губерні — 32,1%, Мінскай — 12,6%, а Гродзенскай — 20,6%. Нізкі працэнт “служылага” дваранства, асабліва па Мінскай губерні, тлумачыцца тым, што з другой паловы ХІХ ст. католікам было забаронена займаць службовыя пасады на тэрыторыі Беларусі. Акрамя гэтага, ускладнілася і сама працэдура атрымання патомнага дваранства.

Да апошніх трох разрадаў адносіліся так званыя карэнныя, ці стаўбавыя дваране. У другой палове ХІХ ст. іх колькасць павялічвалася за кошт натуральнага прыросту, мабыць, толькі за нязначным выключэннем чацвёртага і пятага разрадаў.

Да чацвёртага разраду адносіліся “замежныя шляхетныя роды”. Заканадаўствам прадугледжвалася, што высакародныя замежныя фаміліі маглі прасіць сабе рускае дваранства пры ўмове аказання імі якіх-небудзь паслуг на рускай службе. Пры гэтым яны павінны былі прыняць рускае падданства [8]. Як ужо адзначалася, у Гродзенскай і Магілёўскай губернях такіх родаў, занесеных у дваранскія радаслоўныя кнігі, было па тры. У Мінскай губерні іх наогул не існавала. Але адсутнасць замежных фамілій у радаслоўных кнігах зусім не азначае, што гэтыя роды не пражывалі ў той ці іншай беларускай губерні. Так, па перапісу 1897 г. у Віленскай губерні (4 паветы) было зарэгістравана 19 чалавек, выхадцаў з іншых дзяржаў, Віцебскай

губерні (5 павеатаў) — 25, Гродзенскай (6 павеатаў) — 144, Мінскай — 99 і Магілёўскай губерні — 53 чалавекі. Усяго ж у 35 павеатах 5 заходніх губерняў пражывала 340 патомных дваран, выхадцаў з іншых дзяржаў. З іх 97 чалавек жылі ў гарадах. Па полу яны размеркаваліся наступным чынам: мужчын — 62 чалавекі, а жанчын — 278 [9]. З гэтага вынікае, што значная частка замежных жанчын была замухам за мясцовымі дваранамі-землеўласнікамі.

Пяты разрад складала тытулаванае дваранства. Расійскае заканадаўства прадугледжвала правы карыстання ганаровымі тытуламі: 1) нашчадкам старажытных рускіх і літоўскіх (беларускіх — аўтар) князёў; 2) асобам, якія атрымалі ганаровае дваранства ад расійскіх імператараў; 3) асобам, якія былі ўдастоены тытула асабіста імператарам; 4) тым, каму вышэйшай уладай прадстаўлена права карыстацца ганаровай годнасцю, падараванай замежнай дзяржавай. Усе тытулы падзяляліся на княжацкія, графскія і баронскія [10, с. 1].

На пачатку XX ст. толькі ў трох беларускіх губернях (Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай) налічвалася 23 тытулаваныя роды. З іх 12 княжацкіх, 9 графскіх і 2 баронскіх. На самай справе прадстаўнікоў тытулаваных родаў на тэрыторыі Беларусі было значна больш, чым іх значылася ў радаслоўных кнігах. Так, сярод буйных землеўласнікаў Мінскай губерні ў 1902 г. было, акрамя адзначаных вышэй, яшчэ 4 князі (у тым ліку і вялікія князі Мікалай Мікалаевіч і Пётр Мікалаевіч), 14 графаў і 4 бароны [11, с. 1-67]. Тое ж самае назіралася і ў іншых беларускіх губернях.

Увасабленнем жывой сувязі з сярэднявеччам былі старажытныя дваранскія фаміліі, якія ўваходзілі ў шосты разрад. Частка іх адначасова была запісана і ў пяты разрад. Старажытнымі рускімі родамі прызнаваліся тыя, якія былі занесены ў Аксамітавую кнігу, ці тыя, хто мог даказаць сваю прыналежнасць да дваранства за 100 гадоў да выдання “Даравальнай граматы дваранству”, гэта значыць да 1685 г. [7, с. 32].

У другой палове XIX ст., як і раней, пэўная частка свецкага грамадства старажытнасць дваранскага роду лічыла больш ганаровай з усіх высокіх тытулаў. Як пісаў даследчык дваранскай генеалогіі Я. П. Карновіч, гэта было выклікана тым, што “тытул можа атрымаць кожны просты чалавек, тады як даць “шляхетных” продкаў асобе, якіх яна не мае па нараджэнню, не ў стане ніякая ўлада, якой бы магутнай яна не была” [8, с. 183].

Разам з тым ў Беларусі не існавала выразнай градацыі паміж рознымі разрадамі. Некаторыя нашчадкі старажытных родаў збяднелі, страцілі маёмасць ці дакументы, якія маглі б пацвердзіць іх шляхетнае паходжанне. Яны на працягу многіх гадоў, а то і дзесяцігоддзяў, адшуквалі сваё дваранскае паходжанне. І калі ім гэта ўдавалася, то іх не абавязкова запісвалі ў шостую, а хутчэй — у першую частку дваранскай радаслоўнай кнігі [12, л. 1-40].

Агульную колькасць старажытнага дваранства, як і першых пяці разрадаў, цяжка вызначыць. У радаслоўных кнігах Гродзенскай губерні дваран шостага разраду значылася 387 (40,5%) фамілій, Мінскай — 777 (38,0%) і Магілёўскай — 69 (46,8%). У 9 велікарускіх губернях сярэдня

колькасць старажытных родаў складала каля 28%, а ў адзначаных трох беларускіх — 41,8%. Гэта тлумачыцца тым, што ў ВКЛ было значна прасцей далучыцца да вышэйшага саслоўя з непрывілеяваных груп насельніцтва, чым у Расіі.

Прыналежнасць да любога з пералічаных разрадаў у разглядаемы час не давала якіх-небудзь асобных прывілеяў. Толькі ваенныя дваране мелі пэўныя перавагі перад дваранамі-чыноўнікамі. Афіцэры раней на 2—3 гады атрымлівалі дваранскую годнасць. Але гэта абумоўлівалася не столькі прыналежнасцю да разрады, колькі традыцыйнай перавагай вайскавай службы над грамадзянскай. Дваране пятага і шостага разрадаў хутчэй за ўсе карысталіся псіхалагічнай перавагай над іншымі. Акрамя гэтага, яны традыцыйна з'яўляліся буйнейшымі землеўласнікамі, уладальнікамі прамысловых і гандлёвых устаноў. Аднак у цэлым патомнае дваранства карысталася значнымі перавагамі ў параўнанні з іншымі саслоўямі.

Літаратура і крыніцы

1. Свод законов Российской империи. – СПб.: Изд-во Кодификац. отд. при Гос. совете, 1876. – Т. 9. – 84 с.
2. Расійскі дзяржаўны гистарычны архіў ў С.-Пецяярбурзе. – Фонд 1283. – І справаводства. – Воп. I. – Спр. 5. – Ч. I.
3. Бароны Брэмзен, графы Грабоўскія, князі Крапоткіны, князі Дандуковы-Корсакавы, князі Любамірскія, князі Мяшчэрскія, бароны фон-Нолькэн, князі Абаленскія, князі Эрыванскія-Паскевічы, графы Сумарокавы, князі Друцкія-Сакалінскія, графы Талстыя, графы Цукатто.
4. Алфавитный список дворянских родов, внесенных в родословные дворянские книги Могилевской губернии. Составлен в 1908 году. – Могилев: Тип. Я.Н. Подземского, 1908. – 25 с.
5. Алфавитный список дворянским родам Минской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу по 1-е июля 1903 года. – Минск: Губерн. тип., 1903. – 162 с.
6. Список дворянских родов Смоленской, Могилевской, Бессарабской и Гродненской губерний. – Смоленск: Губерн. тип., 1908. – 231 с.
7. Корелин, А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
8. Карнович, Е. П. Родовые прозвания и титулы в России и слияние иностранцев с русскими / Е.П. Карнович. – СПб., 1886. – 238 с.
9. Падлічана па: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Вып. 4: Виленская губерния. – Тетрадь 2. – СПб., 1899; Вып. 5: Витебская губерния. – Тетрадь 2. – СПб., 1904; Вып. 11: Гродненская губерния. – СПб., 1904; Вып. 22: Минская губерния. – СПб., 1903; Вып. 23: Могилевская губерния. – СПб., 1903.
10. Списки титулованным родам и лицам Российской империи. – СПб., 1892. – 114 с.
11. Список землевладельцев Минской губернии, владеющих 500

десятинами земли и более в 1902 году // Памятная книжка Минской губернии на 1904 год. – Минск: Губерн. тип., 1903. – Приложение. – 67 с.

12. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Фонд 2512. – Воп. 3. – Спр. 10.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ